

עם קשה עורף

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה רְאִיתִי אֶת הָעַם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קֶשֶׁה עֲרֹף הוּא: (שמות לב ט).

וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי לֵאמֹר רְאִיתִי אֶת הָעַם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קֶשֶׁה עֲרֹף הוּא: (דברים ט ג).

וַיֹּאמֶר אִם נָא מִצְאֵתִי חֹן בְּעֵינַיִךְ אֲדֹנָי יְלֹךְ נָא אֲדֹנָי בְּקַרְבְּנוּ פִי עִם קֶשֶׁה עֲרֹף הוּא וְסִלַּחְתָּ לְעֹנְוֵנוּ וְלַחַטָּאתָנוּ וְנִחַלְתָּנוּ: (שמות לד ט).

וְלֹא שָׁמְעוּ וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרָפָם כְּעֲרֹף אַבְוֹתָם אֲשֶׁר לֹא הֶאֱמִינוּ בֵּה' אֱלֹהֵיהֶם: (מלכים ב פרק יז פסוק יד).

אִישׁ תֹּכְחוֹת מִקֶּשֶׁה עֲרֹף פִּתְעַ יִשְׁבֵּר וְאִין מִרְפָּא: (משלי כט א).

שמות רבה מב ט פרשת כי תשא – לגנאי או לשבח וניסיון למשה

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה רְאִיתִי אֶת הָעַם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קֶשֶׁה עֲרֹף הוּא" (שמות לב ט) - מהו "והנה עם קשה עורף הוא"? אמר ר' יהודה בן פולוגה בשם רבי מאיר: ראויים הן להיערף.⁷ אמר רב יקים:⁸ שלושה חצופים הם: חצוף בחיה - כלב, בעוף - תרנגול, ובאומות - ישראל. אמר ר' יצחק בר רדיפא בשם ר' אמי: אתה סבור שהוא לגנאי, ואינו אלא לשבחם: או יהודי או צלוב!⁹ א"ר אבין: עד עכשיו קורים את ישראל בחוצה לארץ: האומה

¹ כך בעת שמשה מתבשר, עוד בהיותו בהר, על מעשה העגל. וחוזר הביטוי בפרק לג, כאשר הקב"ה מודיע למשה שהמלאך ילך איתם ולא הוא בכבודו: "כִּי לֹא אֶעֱלֶה בְּקַרְבְּךָ כִּי עִם קֶשֶׁה עֲרֹף אַתָּה פֶּן אֶכְלֶךְ בְּדַרְדְּךָ". וכאשר העם מתאבל על כך, חוזר הקב"ה ואומר בשנית (או בשלישית): "אַתֶּם עִם קֶשֶׁה עֲרֹף רַגְעַ אֶחָד אֶעֱלֶה בְּקַרְבְּךָ וְכִלְיֹתֶיךָ". ראו הדף [הנה אנכי שולח מלאך לפניך](#).

² וחוזרים הדברים בספר דברים בסיפור האירוע לדור הבנים מפי משה. אך נראה לומר שמשה לא עומד כאן ורק מלמד היסטוריה ומספר את קורות העבר, את שאירע לדור שיצא ממצרים; אלא יותר מרומז להם שהם כאבותם עם קשה עורף. ראו מספר פסוקים קודם, דברים ט ו, אך הוא פותח שם בפסוק: "וַיִּדְעֶתָ כִּי לֹא בְצַדִּיקְתָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ אֶת הָאָרֶץ הַטּוֹבָה הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ כִּי עִם קֶשֶׁה עֲרֹף אַתָּה". וכן דבריו אליהם בסוף הספר, בפרשת וילך, דברים לא כז: "כִּי אֲנִכִי יִדְעֵתִי אֶת מְרִיךְ וְאֶת עֲרָפְךָ הַקֶּשֶׁה הֵן בְּעוֹדְנֵי חַי עִמָּכֶם הַיּוֹם מִמֵּימֵי הַיַּתֵּם עִם ה' וְאֵף כִּי אַחֲרַי מוֹתִי". ועם זאת גם מייחל ומקווה משה לשינוי, שמן הסתם הוא לא יזכה לראות, ככתוב: "וּמִלִּתֶּם אֶת עֲרֹלְתְּם לְבִבְכֶם וְעֲרָפְכֶם לֹא תִקְשׁוּ עוֹד" (דברים י טז).

³ אחרי שמשה העביר את גזירת המלאך ומבושר: "פִּנִּי יִלְכוּ וְהִנְחִיתִי לָךְ", הוא מבקש עוד לראות את כבוד ה'. ולאחר שהוא זוכה למעמד [נקרת הצור](#) ולומד את יג המדות "שאינן חוזרות ריקם" (מסכת ראש השנה יז ב), הוא חוזר ומבקש שהקב"ה ילך עם עם ישראל ונימוק טוב בפיו: אכחנו עם קשה עורף! נראה שלעיתים פשט המקרא חזק מכל המדרשים הבנויים עליו. כמה מדרשים יש לנו, בפרט בפרשה זו, על הוויכוח הגדול בין משה לקב"ה. ראו דברינו [לא יחיו שתי הפנים בכעס](#), לך רד - לך עלה, והלוא אין בה ממש ועוד בפרשה זו. בא פסוק זה ואומר הכל בתמצית: משה תופש את השור בקרניו ואומר לקב"ה: אתה אמרת שאנחנו עם חוטא וקשה עורף ולכן אינך יכול ללכת עמנו; ואני אומר: אין הכי נמי, היא הנותנת, משום שאנחנו עם קשה עורף, לכן תלך עמנו ותסלח למשוגותינו. ועוד נראה פסוק זה בהמשך דברינו.

⁴ קשיות העורף היא אשר הביאה, לדברי בעל ספר מלכים, לנפילת מלכות ישראל בידי שלמנאסר מלך אשור. ראו תיאור קשיות העורף של עם ישראל גם בישיעיהו מח ד: "מִדְעֵתִי כִּי קֶשֶׁה אַתָּה וְגִיד בְּרֹזֶל עֲרָפְךָ וּמִצְחֶךָ נְחוּשָׁה". כאן מצטרף המצח לעורף, ראש קשה פנים ואחור. ובעקבות מלכות ישראל, אולי הביאה קשיות העורף גם לנפילת מלכות יהודה, כפי שירמיהו אומר בפרק ז פסוק כו: "וְלֹא שָׁמְעוּ אֵלַי וְלֹא הִטּוּ אֶת אַזְנֵם וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרָפָם לְבִלְתִּי שְׁמוֹעַ וּלְבִלְתִּי קַחַת מוֹסֵר". לשון המזכירה מאד את הפסוק בספר מלכים.

⁵ מוטיב קשיות העורף נזכר גם בספר משלי הרואה בתכונה זו דבר מסוכן אשר יכול להביא לשבר קשה ובלתי ניתן לאיחוי. ראו פירוש מצודת דוד על הפסוק: "אִישׁ תֹּכְחוֹת - הַצְרִיךְ אֶל הַתֹּכְחָה וּמִקֶּשֶׁה עֲרֹף וְלֹא יֵאבֵה לְשׁוּמֵעַ, יִשְׁבֵּר פְּתָאוֹם וְאִין מִי יִרְפָּא לוֹ". ומוסיף פירוש דעת מקרא: "בזמן ובמקום שלא צפו לשבר כלל וכלל". קשיות העורף כאילו הצליחה ועמדה בשעת המשבר, אך ברגע אחר שכאילו אינו שייך, פתאום הכל קרס ואין מרפא. כך הדברים בראייה של ספרות החכמה והמוסר.

⁶ זו שאלה רטורית על מנת להגיע לתשובה שהדרשן מציע. אך אם היה הדרשן מרשה לנו להתערב, היינו מציינים במענה לשאלה זו את כל קשיות העורף והסרבנות של עם ישראל שבגינם מאס בהם הקב"ה. אלא שהפסוק לא אומר: עם קשה עורף ועתה הניחה לי מהם ואעשה אותך לגוי גדול וכו', אלא מוסיף "וַיִּחַר אִפִּי בָהֶם וְאָכַלְתִּים!" ולכן מבקש הדרשן להתייחס ולקשר בין עורף לעריפה.

⁷ הרעיון שישראל היו ראויים להיערף בשל חטא העגל, אולי תואם את הפסוקים בתורה: "וַיִּצְטַח הַיְיָ וַיִּחַר אִפִּי בָהֶם וְאָכַלְתִּים" (ה'רף מ'ג) וְאֶשְׂמִידֶם וְאֶמְחָה אֶת שְׁמֵם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם" במקבילה בדברים ט יד), כך גם בדין: "זוּבַח לֵאלֹהִים יִחַרְם", אבל כמשמעות של עם קשה עורף - עם הראוי להיערף זה נשמע קצת קשה, בלשון המעטה. ראו ארבעה סימנים קודם במדרש שם, שמות רבה מב ה שעורף הוא מלשון מרידה ומי שראוי לקבל מלקות מרדות: "לך רד - רבי מאיר אומר: מרדות הם צריכים. ומנין שאמר לו כן? ממה שהקב"ה אומר לו אתה יודע. שנאמר: ויאמר ה' אל משה ראיני את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא - אין אדם אומר פלוני קשה, אלא: שחוטא עורף מרדות". קשה עורף הוא עקשן שצריך כמה רדיות וכמה מכות טובות על העורף (ראו משנה מכות ג, י שהיו מכים בין הכתפיים), שילמד לקח ומוסר. גם מכות מרדות איננו עניין של מה בכך, אבל לפחות אין להם קצבה וברגע שהמוכה מתחרט ומקבל עליו שלא יעשה עוד - מפסיקים. ראו תוספתא מכות ד יז. ודי לנו בכך.

⁸ השם יקים לחכם הוא נדיר למדי. בירושלמי מצאנו ר' שמעון בן יקים מספר פעמים. מצאנו גם מתיוון בשם יקים איש צרורות בבראשית רבה סה כב אבל הוא וודאי אדם אחר.

⁹ היינו שעם ישראל עושה בחירה עקשנית וברורה בין להיות לחדול מלהיות יהודי ובין למות ולהיצלב על אמונתו. בין להניח תפילין על עורפו ובין להניח על הצלב או על הגרדום את עורפו (דרשה שלנו). זהו עם קשה עורף. ראו מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ו: "לאוהבי ולשומרי מצוותי. רבי נתן אומר: אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצות.

של קְשֵׁי עוֹרָף. אמר רב נחמן: תדע לך שהם קשים, כשבא הקב"ה ליתן להם את התורה מה כתיב בהם: "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד" (שמות יט טז) - אמר הקב"ה: אראה להם כל נְסִי וְלֹאִי הִנֵּה: "והנה עם קשה עורף הוא".¹⁰

"ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם"¹¹ - וכי משה היה תופש בהקב"ה שהוא אומר: "הניחה לי"?¹² אלא למה הדבר דומה? למלך שכעס על בנו והכניסו לקיטון ומתחיל לבקש להכותו. והיה המלך מצעק מן הקיטון: הניחה לי שאכנו. והיה פדגונו עומד בחוץ. אמר הפדגוג: המלך ובנו לפני בקיטון,¹³ למי הוא אומר "הניחה לי"? אלא מפני שהמלך מבקש שאלך ואפייסנו על בנו, לכך הוא מצעק: הניחה לי!¹⁴ כך אמר הקב"ה למשה: "ועתה הניחה לי". אמר משה: מפני שהקב"ה רוצה שאפייס על ישראל, לפיכך הוא אומר "ועתה הניחה לי". מיד התחיל לבקש עליהם רחמים, הוי: "ויחל משה את פני ה' אלהיו".¹⁵

שמות רבה ג ב פרשת שמות - כבר במצרים

"ויואמר ה' ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים" (שמות ג ז) ... וכן כשהיו ישראל במצרים ראה הקב"ה מה שעתידין לעשות, זהו שכתוב: "ויואמר ה' ראה ראיתי" ... אמר לו הקב"ה: משה, אתה רואה ראייה אחת ואני רואה שתי ראיות. אתה רואה אותן באים לסיני ומקבלים תורת. ואני רואה אותן מקבלים תורת - זהו "ראה"; "ראיתי" - זו ראיתי מעשה העגל, שנאמר: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא" (שמות לב ט). כשאבוא לסיני ליתן להם את התורה אני יורד בְּטֶטֶרְמוֹלִין שלי, שהן מתבוננים בי ושומטים אחד מהן ומכעיסים אותי בו.¹⁶ אעפ"כ, איני דָּנָם לפי המעשים העתידין לעשות, אלא לפי הענין דהשתא.¹⁷

מה לך יוצא ליהרג - על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישוף - על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב - על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל - על שנטלתי את הלולב.

¹⁰ ולאחר מתן תורה, שמות כ טו-יז: "וכל העם ראים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השפר ואת ההר עשן וירא העם ויגעו ויעמדו מרחק: ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות: ויאמר משה אל העם אל תיראו כי לבעבור נסות אתכם בא אלהים ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו". רב נחמן מוכיח את קשיות עורף בני ישראל ממעמד הר סיני. הקב"ה נגלה עליהם בקולות וברקים, ולא בקול דממה דקה כמו אצל אליהו או משה בנקרת הצור, משום שידע שהם עם קשה עורף וצריכים לראות ניסים ומופתים. והלוואי, אמר הקב"ה שזה מה שיהנה, היינו זה מה שיועיל לשכנע אותם. ועם כל זאת: "כפה עליהם הר כגיגית" (עבודה זרה ב ע"ב). ראו דברים שכתבנו בפרשת יתרו - [מן השמים דברתי עמכם](#).

¹¹ פסוק זה בא ברצף עם הפסוק בו מסתיימת הדרשה הקודמת: "והנה עם קשה עורף הוא". הפרדת הפסוקים גרמה לעורכים להתחיל כאן פסקה ודרשה חדשה, הגם שבדפוסים הקדומים ובכתבי היד יש כאן רצף, אפילו בלי פיסוק. ואנחנו מבקשים, למרות ההפרדה והפסקה החדשה, לראות בדרשה זו המשך של הדרשה הקודמת.

¹² כמו שאומרים היום בסלנג: "תחזיקו אותי שלא אעשה כך וכך". וכבר הראינו במספר מקומות שיש לעתים לסלנג שורשים קדומים. ראו למשל בראשית רבה עה ה שיעקב אומר לעשו על לבן: "שנתתי בפחת" שהוא כמו "שמתתי אותו בכיס הקטן".

¹³ רק הם לבד.

¹⁴ הפדגוג, הרי הוא משה בנמשל להלן, מבין שהכוונה היא אליו. ראו דברינו [משל הפדגוג](#) בפרשה זו.

¹⁵ וכל זה כאשר משה עוד בהר ועוד טרם ראה את העגל ומחולות העם סביבו. אנחנו רוצים, כאמור, ליצור רצף בין דרשה זו וקודמתה ולהראות שהדרשות הקשות על "עם קשה עורף" שראינו לעיל, היו חלק מ"הניחה לי", היינו חלק מאותה אמירה, קשה ככל שתהיה, שמכוונת בעצם לאזניו של הפדגוג של "משה בחירי" אשר ידע תמיד לעמוד בפרץ ולהשיב את חמתו של הקב"ה (תהלים קו כג) והעמדתו במבחן. ראו גם את הסמיכות המקבילה בפרשת עקב כשמשה מספר את המאורעות לדור הבנים: " ... ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא: הָרַף מִמֶּנִּי וְאֶשְׁמִידֶם וכו' " והדרשה המקבילה בספרי דברים פרשת ואתחנן פיסקא כז: "הרף ממני ואשמידם, וכי משה תפוס היה בקודש?". ואם נלך עוד צעד, אפשר שהכל בעצם ניסיון למשה, כפי שמשמע מהמשך הפסוק שם: "וְאֶעֱשֶׂה אוֹתָךְ לְגוֹי עֲצוּם וְרַב מִמֶּנּוּ" (ובפרשתנו: "ואעשה אותך לגוי גדול"). אפשר שגם אילולי שעמד משה בפרץ היה ניחם הקב"ה על הרעה אשר ביקש לעשות לעמו, כי סוף סוף גלוי וידוע לפניו שבניו הם עם קשה עורף. ראו דברינו [בני סרבנים הם](#).

¹⁶ טטראמולין היא מרכבה והכוונה כאן למרכבה שראה יחזקאל. במעשה העגל הורידו בני ישראל את השור, אחד מארבע חיות המרכבה, ועשו ממנו עבודה זרה! האם זה מקל או מחמיר את חטאם? ראו מקבילה למדרש זה בשמות רבה פרשתנו, מב ה, בלשון עשירה יותר ואנו העדפנו את נוסח שבפרשה ג בשל אזכור "עם קשה עורף" שהוא הנושא שלנו.

¹⁷ ושם במדרש, לפני הקטע שהבאנו, גם עניין הגר ושמעאל: "שמעתי את קול הנער באשר הוא שם" - איני דן את האדם אלא בשעתו. שזה נושא נכבד אחר. עניינינו כאן הוא שהקב"ה רואה את קשיות העורף של עם ישראל כבר במצרים. אפשר להחמיר כאן ולצרף מדרש זה לכל המדרשים הדנים בכך שכבר בים סוף עברו בני ישראל עם פסל מיכה ועוד מיכה עמדת הר סיני חשבו לעשות את העגל. כל המדרשים על הפסוק בתהלים עח לו: "וּפְתוּחֵהוּ בְּפִיָּהֶם וּבְלִשׁוֹנָם יִקְבְּלוּ לוֹ" וכן על הפסוק בישעיהו יז יא: "בְּיָוִם יִנְעָךְ תִּשְׁגֶּי וּבְבִקְרָךְ יִרְעָךְ תִּפְרִיחֵי יָד קִצִּיר בְּיָוִם נִחְלָה וְכָאֵב אָנֹשִׁי", עליהם הארכנו לדון במספר הזדמנויות: [מי פיתה את מי בסיני, עד שהמלך במסיו](#) ועוד. אך כאן דווקא נראה שהחמרת העניין, לומר שכבר במצרים ראה הקב"ה את קשיות עורפו של עם ישראל, היא גם הקלת. מי שראה וידע מראש שיש לו עסק עם עם קשה עורף, אפשר לומר לו: על מנת כן פדיתם ממצרים. ראו דבריו של הקב"ה למשה בשמות רבה פרשה ז סימן ג: "ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים" - אמר להם הקב"ה: בְּנֵי סַרְבְּנִים הֵם, רגזנים הם, טרחנים הם. על מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהיו מקללים אתכם, שיהיו מסקלים אתכם באבנים". ראו דברינו [בני סרבנים הם](#) בפרשת שמות. כך אפשר לומר כביכול גם לקב"ה: על מנת כן פדיתם ממצרים, אין כאן שום קשיות עורף שלא הייתה ידועה מראש. גישה מקלה זו עולה בברור מהמקבילה למדרש זה בשמות רבה מב ה שכבר ציינו בהערה הקודמת. ראו שם שאחרי שמה מצטווה "לך - רד - דיו לעבד להיות שווה לקונו", ממשיך המדרש ואומר: כיון שראה משה כן, אמר אין סליחה! ידע הקב"ה מה בלבו של משה וקרא אותו לפייסו. אמר לו: לא כך אמרתי לך עד שאתה בסנה מה שעתידיים לעשות?". משתמע שם בברור ששתי הראיות של הקב"ה שמראש עתידיים לעשות את העגל, היא הקלה. (ואולי גם זה שראו את השור במרכבה היא הקלה, אבל זה עניין אחר). אותה קשיות עורף בעגל היא גם אח"כ קשיות העורף של קיום התורה, כפי שראינו במדרש הפותח.

דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן כי תוליד בנים – תוכחות הנביאים ממצח ועד עורף

ר' מיישא בנו של ר' יהושע בן לוי פתח: "מדעתי כי קשה אתה וגיד ברזל ערפך ומצחך נחושה".¹⁸ ... מדעתי ומדעת חבירי כי קשה אתה.¹⁹ "כי כל בית ישראל חזקי מצח וקשי לב המה" (יחזקאל ג ז). ומדעת קוני כי קשה אתה: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא" (דברים ט יג).²⁰ מדעתי ומדעת רבי כי קשה אתה. אמר להם משה לישראל: אתם חזקי מצח, ומה נעבד לך כי קשה אתה, וגיד ברזל.²¹ אמר הקב"ה: לא עשיתי לך גידים של בשר והמצח של עור, אלא כדי שתכוף צוארך לי, ואתה עושה אותם של ברזל ושל נחושת וגיד – ואגיד לך מאז.²²

אבן עזרא שמות לב ט – הפניית העורף

ויאמר. טעם קשה ערף. שלא ישמע מה שצוה. משל לאדם הולך לדרכו במרוצה, ולא ישיב עורף לקורא אליו.²³

רש"י שמות לד ט – אם יקשו עורף או למרות שיקשו עורף

ילך נא ה' בקרבנו - כמו שהבטחת, מאחר שאתה נושא עון, ואם עם קשה עורף הוא וימרו בך, ואמרת על זאת "פן אכלך בדרך", אתה תסלח לעונינו. ויש כי במקום אם.²⁴

פירוש רשב"ם על הפסוק – בגלל שאתה סלחן ורחמן

כי עם קשה עורף הוא וגו' - יכול אתה ללכת בקרבנו מאחר שסלחן ורחמן אתה.²⁵

¹⁸ זה הפסוק מישעיהו מח ד שהבאנו בהערה 4 לעיל. ובקטע שהשמטנו הוא מביא את שני הפסוקים הבאים שם: "ואגיד לך מאז בטרם תבוא השמעתך פן תאמר עצבי עשם ופסלי ונספי צנם: שמעתך הזה פלה ואתם הלוא תגידו השמעתך חדשות מעתה ונצרות ולא ידעתם". כדאי לעיין במקור שם לראות את ההקשר הכללי.

¹⁹ לא רק אני סבור שאתה קשה עורף, אומר ישעיהו, גם חברי סבורים כן. את דברי ירמיהו וספר מלכים (שגם אותו כתב ירמיהו עפ"י שיטת חז"ל, בבא בתרא טו ע"א), כבר ראינו לעיל. כאן הוא מוסיף גם פסוק מספר יחזקאל. פשט הפסוק (הפרק כולו) הוא שאלה דברי הקב"ה שהנביא רק משמש להם שופר, אבל הדרשה "מדעתי ומדעת חברי" שמה את הדברים כאמירה של ישעיהו. ובהמשך הדרשה מצרף ישעיהו גם את הקב"ה: "דעת קוני" ואת משה: "דעת רבי".

²⁰ ישעיהו אומר שאינו אלא מתחבר למה שהקב"ה כבר אמר על עם ישראל. אלא שיש לשים לב שהוא מוסיף את המצח הנחושה או הקשה. המצח נמצא גם בפסוק ביחזקאל וגם בירמיהו ג כ כתוב: "ומצח אישה זונה היה לך". גם עורף קשה מאחור וגם מצח קשה ונחוש מלפנים, זה באמת כבר עם קשה מאד. גם עקשנים מלכתחילה וגם לא מוותרים ולא מתפשרים בדיעבד.

²¹ ישעיהו מגייס גם את משה וקורא לו: "רבי", אבל הפסוקים שמובאים כאן הם שלו. ראינו לעיל פסוקים בהם משה קורא לעם ישראל עם קשה עורף וצריך להבין למה הם לא מובאים כאן, אלא פסוקי ישעיהו. אולי שיבוש המעתיקים כאן.

²² לנביאים המתלוננים על קשיות העורף (והמצח הנחושה) של עם ישראל אפשר לצרף, עפ"י המדרש, גם את יונה. ראו מדרש תנחומא ויקרא סימן ח המסביר את סירובו לצאת להתנבא על גניוה: "... לפיכך אמר יונה: הגויים מיד יעשו תשובה ויהיה רוגזו של הקב"ה על ישראל. שיאמר הקב"ה: הגויים שלא נתתי להם חוקים ומשפטים, בעת שאני גוזר עליהם גזירה והם יודעים, מיד הם שבים. וישראל לא כן, שבכל עת אני שולח להם נביאי והם קשי עורף". ראו גם סיכום יחס בני ישראל לנביאים שנשלחו אליהם להחזירם בתשובה במדרש אגדה (בובר) במדבר פרק ל: "משבאתם לארץ קלקלתם ביותר הרבה מאד. שלחתי לכם כמה נביאים להזהיר אתכם, מהם הרגתם, ומהם בזיתם, ישראל עם קשה ערף אתה עד מאד. שלחתי אליכם יחזקאל וירמיהו ע"ה התחלתם לבזות אותם, ואמרתם אלו נביאים מבניה של רחב הזונה". נראה שהנביאים נשארו עם קשיות העורף של עם ישראל ועם ישראל עם תוכחות הנביאים עד החורבן. ודווקא משה מוצא בתכונה זו תקווה ותקנה, הן בפסוק משמות לד ט: "לך נא אדני בקרבנו כי עם קשה ערף הוא וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו", הפסוק השלישי מתחילת הדרך שעוד נידרש לו, והן בפסוק מדברים י טז: "ומלתם את ערלת לבבכם וערפכם לא תקשו עוד". ראו הפרשנים על פסוק זה שמעמידים אותו כנגד דבריו של משה בדברים ט ו: "כי עם קשה ערף אתה".

²³ ורש"י, שקדם לאבן עזרא מבאר: "קשה ערף - מחזרין קשי ערפם לנגד מוכיחהם, וממאנים לשמוע". קשיות העורף היא בעצם הפניית העורף ואיננה רק ביטוי של אי ציות, אלא גם זלזול וביזוי. המדרש הקודם מסיים בציפייה של הקב"ה שהאדם יכפיף את צווארו (וממילא גם את עורפו) ואילו האדם מקשיח את עורפו, מצחו וצווארו כברזל ונחושת, ומבטא בכך זלזול והתנשאות, הרמת מצח כלפי שמיא. ראו גם פירושו אבן עזרא למיכה ו ח: "והצנע לכתך עם השם לבדו שתלך בדרכיו בתום לבב הפך קשי עורף".

²⁴ הגענו לפסוק בו משה טוען, אדרבא: "לך נא אדני בקרבנו כי עם קשה ערף הוא וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו". רש"י מסתפק בביאור "כי" במובן של "אם", היינו, אם וכאשר ימרו בני ישראל ויגלו קשיות עורף – אתה ה' תהיה שם לסלוח להם ומחול חטאתם. אבן עזרא בפירושו הקצר על הפסוק, ובמקומות רבים אחרים, מפרש "כי" זה במשמעות של "למרות" או אע"פ: "כי עם קשי עורף הוא - אע"פ שם קשי עורף הוא". אבל בפירוש הארוך לפסוק הוא מביא דעה זו בשם רבי מרינוס ובעצמו מציע פירוש אחר: "כי עם קשה עורף - על דעת רבי מרינוס, אע"פ שם קשה עורף הוא, וכן רפאה נפשי כי חטאתי לך (תהלים מא, ה) - אע"פ שחטאתי לך. ולפי דעתי רפאני, כי אני מודה שחטאתי לך, ובעבור חטאי החליטני. וככה זה, אני מודה כי עם קשה עורף הוא ואתה תסלח". עצם ההודאה וההכרה של עם ישראל שהוא עם קשה עורף, היא מקור הסליחה והמחילה.

²⁵ מידת הסליחה והרחמים הרחבה מיני ים של הקב"ה ננטרל את קשיות העורף הצרה של עם ישראל. נראה שרשב"ם בלשונו הקצרה הקדים את פירושי הזוהר ורמב"ן על הפסוק. ראו זוהר חדש כרך א (תורה) פרשת לך לך דף מא עמוד ב: "בכל מקום ה' מדת רחמים. אמר משה: רבש"ע, אתה אמרת שמצאתי חן בעיניך. ועתה אם נא מצאתי חן בעיניך ילך נא אדני בקרבנו דהוא מדת רחמים. א"ל: למה? א"ל כי עם קשה עורף הוא וסלחת. ישראל סרבנין טרחנין הם כיון שחוטאים יש ביד המלאך לעשות דין ולא לעשות סליחה ומחילה. אבל אתה רחום וחנן היכולת והכח בך ורחמיך רבים וסלחת לעונינו ולחטאתנו ונחלתנו. מה שאין רשות לשום מלאך לעשות כן". ובדומה לכך גם פירוש רמב"ן לשמות לד ח: "וטעם כי עם קשה עורף הוא - כפשוטו, שילך בקרבם בעבור שהם עם קשה עורף. כי אחר שנתרצה להם הקדוש ברוך הוא יהיה ה' טוב לקשי ערפם יותר ממלאך, ומבקש להגדיל טובם יותר, כי הם עמו ונחלתו. וכאשר בשעת הכעס היה נוח להם שישלח לפנייהם מלאך בעבור שהם עם קשה עורף ... כן בעת הרצון טוב להם בשכינה בעבור שהם עם קשי עורף, שיותר יחונן וירחם על עבדיו".

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר שני וחמישי – נוסח הווידי

ואומר שליח צבור: אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפילתנו ואל תתעלם מתחינתנו, שאין לנו עזי פנים וקשה ערף בדבר הזה, שנאמר לפניך צדיקים אנחנו ולא חטאנו. ועונן הקהל: אבל חטאנו אנחנו ואבותינו.²⁶

סנהדרין דף קד עמוד א -

תנו רבנן: מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר הכרמל, והיה שְׁפָאֵי מהלך אחריהם. אמר לו אחד מהם לחבירו: גמל שמהלכת לפנינו סומא באחת מעיניה, וטעונה שתי נודות, אחת של יין ואחת של שמן, ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד ישראל ואחד נכרי. אמר להן השבאי: עם קשה עורף! מאין אתם יודעין? אמרו לו: גמל - מעשבים שלפניה, מצד שרואה - אוכלת, מצד שאינה רואה - אינה אוכלת, וטעונה שתי נודות אחת של יין ואחת של שמן, של יין - מטפטף ושוקע, ושל שמן - מטפטף וצף.²⁷ ושני בני אדם המנהיגים אותה אחד נכרי ואחד ישראל, נכרי נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין.²⁸ רדף אחריהם, ומצא כדבריהם. בא ונשקן על ראשן, והביאן לביתן ועשה להן סעודה גדולה, והיה מרקד לפניהם ואמר: ברוך שבתר בזרעו של אברהם, ונתן להם מחכמתו, ובכל מקום שהן הולכין נעשין שרים לאדוניהם. ופטרן והלכו לבתיהם לשלום.²⁹

שבת שלום**מחלקי המים**

מים אחרונים: ברוב שנים שאינן מעוברות, פרשת כי תשא היא גם פרשת פרה, בה אנו מפטירים במעשה פרה אדומה שבאה לטהר טומאה החמורה כגון טומאת מת. החיבור בין מעשה העגל וטהרת הפרה איננו מקרי וכבר אמרו חכמינו: "תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל". וכלשון מדרש במדבר רבה פרשת חקת פרשה יט סימן ח: "ומפני מה כל הקרבנות זכרים וזו נקבה? א"ר איבו: משל לבן שפחה שטינף פלטין של מלך. אמר המלך: תבוא אמו ותקנח את הצואה. כך אמר הקב"ה: תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל". מדרש זה דומים לו הם אסכולה נגדית לאסכולה האומרת: "אין קטיגור נעשה סניגור" והס מלהזכיר את חטא העגל ביום הכיפורים (בגדי לבן במקום בגדי זהב, אין תוקעים בשופר של פרה וכו'). וכאן, אדרבא: תבוא האם ותכפר על מעשה בנה ומשוגותיו. ראו דברינו [חטא העגל לדורות](#) בפרשת כי תשא וכן דברינו [קטיגור נעשה סניגור](#) בדפים המיוחדים.

²⁶ "אין לנו עזי פנים וקשי עורף", זה חלק מנוסח הווידי בשני וחמישי. ההסתלקות מקשיות העורף היא התחלת הווידי ואולי תנאי לו. אבל בסדר יום הכיפורים, של סדר רב עמרם גאון, מופיע נוסח בדיוק הפוך: "תנו רבנן: מצות וידי ערב יום הכפורים עם חשיכה... וכיצד מתודה, מתפלל שמנה עשרה כדרך שמתפלל בכל יום, ואחר המברך את עמו ישראל בשלום, אומר כן: אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפלתנו ואל תתעלם מתחינתנו שאנו עזי פנים וקשי עורף, ואיך נאמר לפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו צדיקים אנחנו ולא חטאנו אבל חטאנו". ההודאה בתכונת קשיות העורף היא התחלת הווידי ואולי תנאי לו. ושני הנוסחים בידינו (בנוסח אשכנז): בפיוט שקודם לווידי אנו אומרים: "אנו עזי פנים ואתה רחום וחנון, אנו קשי עורף ואתה ארך אפים" – אנו מכירים בתכונתנו. אבל בווידי עצמו הנוסח הוא: "שאין לנו עזי פנים וקשי עורף וכו'" – שהרי הנה אנחנו מתוודים. וגם "על חטא שחטאנו לפניך בקשיות עורף". אלה שני צדדים חיים של אותה מטבע קשת עורף: להודות שאנו קשי עורף כמבוא לווידי, אבל בווידי עצמו לחדול. הכרה בחולשה היא כח וחוזק. וכל אחד מוזמן לפרש דואליות מופלאה זו כרוחו הטובה ומחשבתו הנהירה ויודיענו רעיונו והגיגיו.

²⁷ ראו המעשה [בנושא שני הדלים \(או הכדים\)](#), האחד שלם והשני סדוק, שמופיע בספרות העולם.

²⁸ שהתפנו לעשות צרכיהם במהלך הדרך.

²⁹ בחרנו לסיים דברינו, שהתארכו מעט, באגדה קצת קלילה יותר שמן הסתם יש בה גם קצת גוזמא והומור. קשיות עורף כאן היא חכמת החיים וניסיון החיים שבאים בהתמדה ובעקשנות, ובפיקוחן עשתונות. עם קשה עורף לטוב ולמוטב, בכל זמן ובכל מצב: בשעבוד מצרים (בירידה למצרים), במתן תורה, במעשה העגל, בהליכה הארוכה במדבר, ביחס לשלטון ולהנהגה הרוחנית (מלכים, נביאים וחכמים), בנכונות לקידוש השם ובפקחות חיים שמאפשרת לשרוד לאורך היסטוריה כה ארוכה, ובעמידה בווידי הדדו-צדדי: אנו עזי פנים וקשי עורף – אין לנו עזי פנים וקשי עורף. "ראה ראיתי" – שתי ראיות, ואולי הרבה יותר ראיות, מראות ומאורעות של עם קשה עורף.